

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”

УДК 355.012-052

КАРПЕНКО М.І., доктор юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник ДНУ ІБП НАПрН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9088-0416>.

ДО ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ЮРИСТІВ В УКРАЇНІ

Анотація. Здійснений аналіз питань історії і подальшої професійної підготовки військових юристів для Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань. Звернено увагу на необхідність поліпшення професійної підготовки військових правоохоронців для Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (в майбутньому для Військової поліції). Досліджені окремі питання військового права як комплексної галузі, знання якої можуть бути покладені в основу підготовки фахівців за новими військово-обліковими спеціальностями юридичного профілю. Запропоновано створити військово-юридичний факультет у структурі Національного університету оборони України як провідного вищого військового навчального закладу з підготовки військових фахівців стратегічного і оперативного рівнів.

Ключові слова: військове право, військові юристи, військова злочинність, військова юстиція, підготовка військових правоохоронців, правова робота, юридична освіта.

Summary. An analysis of issues of history and further professional training of military lawyers for the Armed Forces of Ukraine and other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine was carried out. Attention was drawn to the need to improve the professional training of military law enforcement officers for the Military Service of Law and Order in the Armed Forces of Ukraine (in the future for the Military Police). Separate issues of military law as a complex field, the knowledge of which can be used as a basis for the training of specialists in new military accounting specialties of the legal profile, are studied. It is proposed to create a military law faculty within the structure of the National Defense University of Ukraine as a leading higher military educational institution for the training of military specialists at the strategic and operational levels.

Keywords: military law, military lawyers, military crime, military justice, military law enforcement training, legal work, legal education.

Постановка проблеми. Одним із здобутків незалежної України стала можливість всім бажаючим громадянам держави отримати юридичну освіту, яка розглядається як один із головних елементів формування правової культури і правової свідомості населення, і є складовою системи освіти в цілому [1, с. 37]. З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов'язки Указом Президента України від 18.10.01 р. № 992/2001 затверджена Національна програма правової освіти населення, метою якої є “підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права” [2].

Основні напрями реалізації Програми передбачають широкий спектр діяльності, серед яких зазначено, що надання правової освіти має здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

Результати аналізу наукових публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми щодо подальшого удосконалення підготовки юристів для військових формувань, свідчать про недостатнє висвітлення зазначеного питання, а тому потребують додаткового висвітлення, оскільки саме юридичний корпус у державі охороняє від будь-яких посягань як закон, так і честь, гідність, права, свободи та законні інтереси кожної фізичної особи, законні інтереси і ділову репутацію кожної юридичної особи та держави загалом.

Метою статті є визначення ролі військових юристів у структурі функціонування утворених відповідно до законів України військових формувань, їх підготовка за період отримання Україною незалежності, окреслення кола питань, які необхідно реалізувати для більш змістовної, ефективної реалізації військового права.

Виклад основного матеріалу. Надання громадянам України конституційного права на доступ до правової інформації, бути ознайомленими з правами, свободами і одночасно з обов'язками свідчить про необхідність володіти цією сукупністю правових знань.

Отримавши незалежність у 1991 році, Україна приступила до створення і будівництва Збройних Сил, що було закріплено постановами Верховної Ради України “Про військові формування на Україні” від 24.08.91 р. [3], “Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України” від 11.10.91 р. [4], Законом України “Про Збройні Сили України” від 06.12.91 р. [5], а також подальшими актами законодавства.

Одним із складових елементів діяльності військових формувань є юридична служба, на фахівців якої покладається “професійна діяльність з практичного застосування законодавства та юридичного обслуговування діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та інших суб'єктів права державного і недержавного секторів економіки країни” [6, с. 476].

Свою діяльність юридична служба Міністерства оборони України розпочала з виданням наказу Міністра оборони України від 14.03.92 р. № 33, яким було затверджено Положення про юридичну (правову) службу Міністерства оборони України, пунктом другим якого передбачалось, що юридична служба організовується в управліннях Міністерства оборони України, в Головному штабі Збройних Сил України і його управліннях, в управліннях і службах військових округів, оперативних командувань і флоту, об'єднаннях, з'єднаннях, полках, окремих батальйонах і прирівняних до них підрозділів, військово-навчальних закладах, установах і організаціях Міністерства оборони України [7, с. 24].

Основними завданнями юридичної служби, як тоді, так і тепер (з урахуванням нових пріоритетів), є :

- зміцнення законності в діяльності органів військового управління, військових частин, установ, військових навчальних закладів, організацій і підприємств Міністерства оборони України, захист їх прав і законних інтересів, сприяння правовими засобами покращенню їх діяльності, забезпечення правовими засобами будівництва Збройних Сил України;

- забезпечення законності при підготовці і виданні наказів, директив і інших нормативних документів (актів);

- юридичне забезпечення договірно-претензійної роботи;

- надання необхідної правової допомоги в підготовці військового законодавства органам влади і управління;
- аналіз правової роботи у військах і напрацювання рекомендацій по удосконаленню підрозділів (структур) юридичної служби і їх діяльності [8, с. 40].

Крім того, як зазначає В.В. Шульгін, “на юридичну службу покладено контроль за виконанням законів та інших нормативно-правових актів України всіма без винятку іншими структурними підрозділами та службами відповідного органу військового управління” [9, с. 7].

Окремим напрямком діяльності офіцерів і працівників юридичної служби, який став надзвичайно актуальним після початку в березні 2014 р. агресії російської федерації проти України, є відповідно до ст. 99 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України “надання консультацій командуванню щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права, правил застосування сили та щодо проведення інструктажу особового складу з їх виконання” [10].

Для виконання завдань, що покладені на правову роботу та правове забезпечення у Збройних Силах України, які реалізуються під керівництвом командирів і начальників всіх рівнів, як “комплексу правових заходів та засобів, що здійснюються юридичними службами (фахівцями-юристами) Міністерства оборони України та Збройних Сил України з метою участі у реалізації державної правової політики у сфері оборони і військового будівництва, головним змістом яких є: розроблення проектів законів України, інших нормативно-правових актів, розроблення міжнародних договорів, господарських договорів (контрактів), забезпечення захисту законних інтересів військових організацій і координації діяльності Збройних Сил України, забезпечення всебічного юридичного супроводу діяльності військ (сил), та які спрямовані на неухильне дотримання, правильне виконання, використання, застосування та запобігання невиконанню вимог законів та нормативно-правових актів, інших нормативних документів службовими особами під час виконання покладених на них завдань і функціональних обов’язків” [11, с. 76] потрібні висококваліфіковані юристи (офіцери і працівники юридичних служб).

Наступним напрямком діяльності військових юристів є військова юстиція, до якої традиційно відносився особовий склад військових прокуратур і військових судів, які Україна успадкувала у 1991 р.

Діяльність військової юстиції спрямована на забезпечення правопорядку і законності в Збройних Силах України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України. Одночасно з цим в результаті непродуманих рішень окремих керівників розпочався процес її ліквідації. Одним із перших неофіційних рішень у 1992 р. тодішнього керівництва Генеральної прокуратури України стало доведення до офіцерів військових прокуратур незалежної України про їх реформування (ліквідацію), в результаті чого значна частина офіцерів, серед яких був і автор цієї статті, переводилась в інші формування або звільнялись хто мав вже вислугу військової служби 25 і більше років і право на пенсійне забезпечення. Результатом такого управлінського рішення стала значна неукомплектованість посад слідчих і помічників військових прокурорів гарнізонів, які в подальшому укомплектовувались офіцерами, які паралельно із цим заочно здобували юридичну освіту, що тривало до 1998 р., коли відбувся перший випуск військових юристів у військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Уже протягом тривалого часу правоохоронна діяльність у військовій сфері України продовжує реформуватися і позитивне вирішення цього питання неправомірно

затягнулося. Створення органів військової юстиції (військової прокуратури, військових судів), які свого часу до широкомасштабної агресії російської федерації проти України із статусом її особового складу в якості військовослужбовців, фактично були ліквідовані.

До відома – військові суди були розформовані ще в 2010 р., а військова прокуратура ліквідовувалась в 2012 р. і остаточно на початку 2021 р.

Що стосується створення військової міліції, а потім військової поліції, то цей процес в Україні триває з 1993 р., коли було прийнято перше рішення по цьому питанню Кабінетом Міністрів України.

Нині в Верховній Раді України на розгляді знаходиться законопроект “Про Військову поліцію” № 6569-д, який 19 червня 2024 р. прийнято за основу із продовженням строку підготовки, що готується до другого читання [12].

Згідно із зазначеним законопроектом передбачається, що в складі Військової поліції діятимуть оперативні підрозділи, які здійснюватимуть оперативно-розшукову діяльність, а також проводитимуть слідчі (розшукові) та негласні дії слідчі (розшукові) дії, відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” та Кримінального процесуального кодексу України виключно в межах покладених на Військову поліцію завдань (стаття 9 законопроекту).

У ситуації, що складалась в перші роки незалежності України, враховуючи, що для виконання вищезазначених завдань юридичної служби Збройних Сил України, органів військової юстиції (участі в правовій роботі, здійснення правового забезпечення військ (сил), забезпечення законності і правопорядку у військових формуваннях) були необхідні досвідчені військові юристи, які за часів колишнього Радянського Союзу головним чином готувалися у Військовому інституті, дислокованому у м. Москві, було прийнято рішення про їх підготовку з 1993 р. на базі юридичного факультету і відділення військової підготовки (з січня 1998 року – військовий інститут) Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – ВІКНУ), а з 1994 року також і на базі відділення військової підготовки (з 1998 року Військовий інститут імені гетьмана Петра Сагайдачного) при Національному університеті “Львівська політехніка” із залученням професорсько-викладацького складу юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівського інституту внутрішніх справ.

У м. Львові було здійснено три випуски військових юристів (офіцерів військового управління тактичного рівня) і їх підготовка завершена.

У м. Києві підготовка військових юристів здійснювалась за освітньо-кваліфікаційним рівнем “магістр права, офіцер військового управління тактичного рівня” за напрямом підготовки “правознавство”.

За час існування з 1994 р. кафедри військового права в складі ВІКНУ, а нині кафедри правового забезпечення підготовлена значна кількість фахівців, абсолютна більшість з яких проходила військову службу на юридичних посадах в структурах Міністерства оборони України, Збройних Сил України, інших військових формувань, розвідувальних та правоохоронних органах України.

Нині ця підготовка здійснюється в інтересах Збройних Сил України за напрямом підготовки 081 “Право”, головним завданням якої є підготовка військових юристів, офіцерів тактичного рівня.

Інтегрована система навчання у ВІКНУ дає можливість здійснювати освітній процес з використанням всього інтелектуального, наукового, навчально-матеріального, виховного потенціалу Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

що обумовлює високу якість освіти, її теоретичної та практичної складової, формування гармонійно розвинутої особистості, виховання справжніх патріотів України.

Починаючи з 1996 року, підготовка військових юристів за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліст права, офіцер військового управління тактичного рівня також розпочалася на базі військово-юридичного факультету Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого.

Нині Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого є військовим навчальним підрозділом закладу вищої освіти України, в якому здійснюється підготовка військових юристів для потреб Збройних Сил України та інших структур сектору безпеки і оборони України, таких як: Національна гвардія України, Державна спеціальна служба транспорту, Державна прикордонна служба України, Служба зовнішньої розвідки України. Підготовка здобувачів вищої освіти в Інституті проводиться за ступенями “бакалавр” та “магістр” за спеціальністю 081 “Право” та 262 “Правоохоронна діяльність” за денною формою здобуття освіти.

Одночасно з 2008 р. на базі Національної академії оборони України започаткована підготовка офіцерів юристів оперативного рівня за спеціалізацією “організація правового забезпечення військ (сил)”.

А з 2018 року в Національному університеті оборони України розпочата підготовка фахівців оперативного рівня для Військової служби правопорядку у Збройних Силах України за спеціалізацією “організація правоохоронної діяльності у збройних силах”. У разі прийняття Закону України “Про Військову поліцію” і її створення на базі Військової служби правопорядку у Збройних Силах України будуть розширені повноваження правоохоронної діяльності у силах оборони, як-то проведення досудового розслідування, у зв’язку з чим підготовка військових правоохоронців оперативного рівня потребуватиме підвищених вимог для їх належного професійного рівня у правоохоронній діяльності. Про це говорив 28 серпня 2024 року у присутності автора цієї статті і представник Міністерства освіти і науки України, виступаючи перед науково-педагогічними працівниками Національного університету оборони України під час навчально-методичного збору про пріоритети вищої освіти у 2024 році, зробивши наголос на “преференції підготовки військових та правоохоронців”.

Разом з тим реалії сьогодення потребують постійного удосконалення як підготовки військових юристів, так і більш широкого вивчення і застосування знань з військового права, яке на переконання П.П. Богуцького “як комплексна галузь права є нормативно-ціннісною системою загальнообов’язкових правил поведінки у військово-публічній сфері, які визначені, охороняються державою і мають на меті забезпечення воєнної безпеки” [13, с. 97].

Нині на порядку денному постає необхідність переорієнтувати окремі військово-облікові спеціальності на більш широке вивчення військового права, як приклад: кадрових фахівців, соціального захисту, цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, і не тільки. Підтвердженням зазначеного є цілісність військового права як системи, до якої можна віднести наступні підгалузі, до яких П.П. Богуцький відносить, в чому підтримуємо його:

право оборони (оборона держави, бойова готовність військ (сил), право мобілізаційної підготовки та мобілізації; спеціальних, бойових служб);

право військової служби (комплектування військ (сил), проходження військової служби, військовослужбовці та відносини між ними, дисциплінарна відповідальність військовослужбовців);

військово-адміністративне право (управління військ (сил), гарнізонна служба, внутрішня служба військ, адміністративна відповідальність військовослужбовців);

право соціального забезпечення і захисту військовослужбовців (грошове, речове, продовольче, житлове, медичне, санаторно-курортне, пенсійне забезпечення);

військово-господарське право (військове господарство, правовий режим військового майна, господарська діяльність військових формувань, правовий режим військових містечок, відчуження військового майна) [14, с. 20-21].

Розширення підготовки окремих фахівців з юридичною військово-обліковою спеціальністю лише посприяє, на нашу думку, подальшому утвердженню законності і правопорядку серед військовослужбовців, створить додаткові умови для більш ефективної реалізації правової роботи у військах (силах), яка розглядається як *комплекс організаційних заходів*, поєднаних з використанням правових засобів, що здійснюються органами військового управління, військового командування, їх юридичними службами, командирами/начальниками всіх рівнів, штабами, органами морально-психологічного забезпечення, спрямованих на реалізацію в повсякденному житті і діяльності військ (сил) вимог законодавства України, наказів і директив Міністра оборони України, Головнокомандувача Збройних Сил України, інших військових службових/посадових осіб з метою зміцнення військової дисципліни, успішного вирішення завдань бойової підготовки, підвищення бойової готовності військ (сил), зміцнення правопорядку, дисципліни, захисту прав і законних інтересів військовослужбовців і членів їхніх родин, працівників Збройних Сил України з питань їх службової діяльності.

Аналіз навчальних планів підготовки військових юристів тактичного рівня у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військово-юридичному інституті Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, підготовки фахівців оперативного рівня: офіцерів юристів за спеціалізацією “організація правового забезпечення військ (сил)” і офіцерів для Військової служби правопорядку у Збройних Силах України за спеціалізацією “організація правоохоронної діяльності у збройних силах” свідчить, що їх зміст (перелік навчальних дисциплін) відповідає вимогам, які передбачені чинним законодавством.

Разом з тим пропонували б поліпшити зміст підготовки фахівців для Військової служби правопорядку у Збройних Силах України за освітньою програмою “Організація правоохоронної діяльності у збройних силах” і кваліфікацією: ступінь вищої освіти магістр галузі знань “Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону”, спеціальності “Забезпечення військ (сил)”, спеціалізації “Організація правоохоронної діяльності у збройних силах”, професійної кваліфікації “Професіонал у сфері забезпечення військ (сил), офіцер оперативного рівня”, яка здійснюється в Національному університеті оборони України.

На думку автора, який протягом 2019 – 2024 рр. мав безпосереднє відношення до підготовки зазначених спеціалістів, потребує поліпшення, оскільки не повною мірою слухачам даються ті знання, які стосуються питань, пов'язаних із правоохоронною діяльністю у військовій сфері, зокрема, організацією профілактики, запобігання кримінальних правопорушень, фіксації слідів вчинених кримінальних правопорушень, і не тільки військових, а і загально кримінальних, розумінням специфіки і можливостей, для фіксації доказів вчинених правопорушень і їх розслідування. Рівень підготовки фахівців оперативного рівня з організації правоохоронної діяльності у збройних силах потребує нових знань, а тому є необхідність розглянути можливість включення до навчального плану і інших правових дисциплін.

Наприклад, передбачити навчальні дисципліни: “Основи військово-юридичної психології”, в рамках якої розглядати важливі для фахівців оперативного рівня теми: “Психологія особи військовослужбовця, вивчення її військовими правоохоронцями”, “Соціальна психологія військового колективу”, “Соціально-психологічна характеристика військово-юридичної діяльності. Вимоги, які пред’являються до особи військового правоохоронця”, “Пізнавальна підструктура військово-юридичної діяльності”, “Організаційно-управлінська підструктура військово-юридичної діяльності”; “Основи криміналістики”, “Основи кримінології”. Варто зазначити, що працюючи протягом вказаного терміну із офіцерами Військової служби правопорядку постійно доводилось чути від них бажання збільшити кількість дисциплін правового характеру і навчальний час на їх вивчення.

На даний час питання запобігання військовій злочинності надзвичайно загострилися після початку агресії в 2014 р. російської федерації проти України і особливо після 24 лютого 2022 р. Якщо протягом 2014 р. Офісом Генерального прокурора було обліковано 4153 вчинених військових кримінальних правопорушень, передбачених розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України, то в 2023 р. їх кількість збільшилась до 28666. Тому як офіцерам Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, так і командирам/начальникам всіх рівнів, на нашу думку, доречно викладати в процесі їхнього навчання у вищих військових навчальних закладах, курсах підвищення кваліфікації навчальну дисципліну “Основи військової кримінології”. Як зазначав відомий український кримінолог А.П. Закалюк “запобігання злочинності – це соціальна діяльність, яка полягає в усуненні причин та умов злочинності і є різновидом соціального контролю та соціальної профілактики антигромадянської поведінки, зокрема тієї, що виявляється у вчиненні злочинів” [15, с. 513].

Актуальним є і питання здійснення наукової діяльності, підготовки дисертаційних досліджень і відповідних фахівців за науковою спеціальністю “Право національної безпеки; військове право” на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, за спеціалізацію щодо підготовки докторів філософії в галузі права з цієї спеціальності, що дало б можливість активізувати аналіз проблемних питань регулювання суспільних відносин у сфері оборони як однієї із основних функцій держави, системи і державно-правових механізмів забезпечення оборони України, організаційно-правового забезпечення комплексного огляду сектору безпеки і оборони, оборонного огляду та огляду оборонно-промислового комплексу, стратегічного планування у сфері оборони та інші важливі для держави військово-правові питання.

Висновки.

Українське суспільство, після здобуття незалежності Україною, зробило значний вклад в обороноздатність держави. Разом з тим питання застосування військового права у зміцненні військового правопорядку, здійсненні військового правосуддя повною мірою не реалізуються. Тому підготовка і її покращення для військових юристів, офіцерів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час навчання в Національному університеті оборони України потребують удосконалення з позиції зростання їх ролі у реалізації завдань правової роботи як основного напрямку забезпечення законності і запобігання злочинності у військових формуваннях. Активними учасниками подальшого становлення і зміцнення Збройних Сил України повинні продовжувати бути військові юристи і військові правоохоронці. Потребує невідкладного вирішення питання створення системи військової юстиції в Україні. У вирішенні зазначених та інших питань, що стосуються забезпечення військового правопорядку, на нашу думку, назріло питання щодо створення в структурі

Національного університету оборони України військово-юридичного факультету з безпосереднім підпорядкуванням начальнику університету, діяльність якого б сприяла поліпшенню підготовки фахівців оперативного рівня для юридичної служби Збройних Сил України, Військової поліції, більш змістовного викладання права і, зокрема, військового серед слухачів стратегічного і оперативного рівня не юридичних військово-облікових спеціальностей, акумулював би і активізував наукові дослідження у сфері оборони на правову тематику.

Використана література

1. Юридична енциклопедія. В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: "Укр. енцикл.", 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.
2. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.01 р. № 992/2001.
3. Про військові формування на Україні: Постанова Верховної Ради України від 24.09.91 р. № 1431-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 506.
4. Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України: Постанова Верховної Ради України від 11.10.91 р. № 1659-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 51. Ст. 729.
5. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.91 р. № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108.
6. Юридична енциклопедія. В 6 т. / ред. рада: Ю.С. Шемшученко (гол.) та ін. – (Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України). Київ: Українська енциклопедія, 2004. Т. 6. С. 476.
7. Карпенко М.І. Активним суб'єктом реформування Збройних Сил України повинна стати юридична служба. *Право військової сфери*. 2005. № 3 – 4. С. 24-26.
8. Карпенко М.І. Юридичній службі Збройних Сил України 30 років: праці XV науково-практичного семінару *Актуальні проблеми правового регулювання діяльності сектору безпеки і оборони*, м. Київ, 3 груд. 2021 р. Київ: НУОУ, 2021. С. 39-45.
9. Шульгін В.В. Юридична служба Збройних Сил України: її місце в структурі органів військового управління і військового командування. *Право військової сфери*. 2009. № 10. С. 6-10.
10. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.99 р. № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст.194.
11. Шульгін В.В. Актуальні питання правового забезпечення військової діяльності: конспект лекцій. Київ: РВЦ "Військовий інститут", 2008. 364 с.
12. Про Військову поліцію: законопроект України від 24.05.24 р. № 6569-д. URL: <https://itd.rada.gov.ua/e72de732-5ef4-448f-9248-a9929705d13c> (дата звернення: 30.09.2024).
13. Богуцький П.П. Військове право: нормативно-ціннісне обґрунтування воєнної безпеки // *Правові основи воєнної безпеки України: монографія* / Є.Л. Стрельцов, С.Т. Полторака, Ю.В. Аллеров, О.В. Кривенко, П.П. Богуцький / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Львів: НАСВ, 2016. 188 с.
14. Богуцький П.П. Військове право у регулюванні відносин військової сфери. *Право військової сфери*. 2007. № 3. С. 20-22.
15. Юридична енциклопедія. В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: "Укр. енцикл.", 1998. Т. 2: Д-Й. 1999. 744 с.: іл.